

48. Pelegrin J. Long blade technology in the Old World: an experimental approach and some archaeological results / J. Pelegrin // Skilled Production and Social Reproduction. Aspects on Traditional Stone-Tool Technologies. Proceedings of a Symposium in Uppsala, August 20-24, 2003 / Ed. J. Apel and K. Knutsson. – Uppsala: SAU Stone studies, 2006. – P. 37-68.
49. Rassamakin Y. Absolute chronology of Ukrainian Tripolian settlements / Y. Rassamakin // The Tripolie culture giant-settlements in Ukraine. Formation, Development and Decline / Ed. F. Menotti and A. Korvin-Piotrovsky. – Oxford and Oakville: Oxbow books, 2012. – P. 19-69.
50. Reingruber A. Depending on¹⁴C data: Chronological frameworks in the Neolithic and Chalcolithic of Southeastern Europe / A. Reingruber, L. Thissen // Radiocarbon. – 2009. – Т. 51. 2. – P. 751-770.
51. Sirakov N. Flint artefacts in prehistoric grave-good assemblages from the Durankulak necropolis / N. Sirakov // Durankulak, Band II. Die Prähistorischen Gräberfelder. Teil 1 / Ed. H. Todorova. – Sofia: Deutsches Archäologisches Institut, 2002. – P. 213-246.

Колесниченко А. М.

УДК 903.23-033.5(=14)(477.7)''-05/-00''

**ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ
СКЛЯНОГО ПОСУДУ VI – I СТ. ДО Н.Е. З ПІВНІЧНОГО
ПРИЧОРНОМОР'Я: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

В роботі розглянуто історію дослідження скляного посуду, виготовленого в техніці сердечника. Авторкою проаналізовані зарубіжні та вітчизняні роботи, висвітлено основні досягнення та проблеми дослідження вказаної категорії виробів, встановлено наукові течії та етапи історії вивчення скляного посуду

VI-I ст. до н.э. В результаті критичного огляду проблем накреслені основні напрямки майбутніх досліджень.

Ключові слова: *скло, Давній Єгипет, Близький Схід, Месопотамія, Північне Причорномор'я, Усадове, античність, техніка сердечника, ремесло.*

У сучасному світі скло є важливим матеріалом у житті кожної людини. Його технологічні особливості протягом тисячоліть давали можливість людству створювати різноманітні побутові речі і предмети прикладного мистецтва. Сьогодні ми не надаємо особливого значення скляному посуду, але в далекому минулому володіння такими виробами було ознакою багатства і високого соціального статусу людини в суспільстві. «Доказ багатства, справжню славу розкоші стали бачити у володінні тим, що може згинуть і без сліду» (Plin. N.H., XXXIII, 5)

Археологічні дослідження, що проводилися на античних пам'ятках Північного Причорномор'я ще з XIX ст., дозволили зібрати значну кількість виробів зі скла, серед яких окреме місце займає посуд. На жаль, цей значний пласт матеріального світу речей залишається невивченим, хоча він є цінним джерелом у реконструкціях торгівлі, соціальних процесів та духовної культури населення регіону. Дослідженням вказаної категорії матеріалу займалися відомі вітчизняні вчені, тим не менш, на сьогоднішній день накопичені знання залишаються розрізненими за методичними підходами або окремими добірками посуду. Актуальність даної праці обумовлена відсутністю до теперішнього часу узагальнюючої роботи, в якій були б проаналізовані усі джерела за даною темою, висвітлені досягнення вчених, основні проблеми дослідження та майбутні перспективи їх вирішення. Завдання даної роботи полягає в аналізі спеціалізованої вітчизняної та зарубіжної бібліографії, яка стосується історії вивчення скляного посуду для парфумів і пахощів VI – I ст. до н.е.

У цей період скляний посуд виготовлявся двома основними методами: литтям виробляли відкриті форми, а закриті бальзамарії формувалися на основі сердечника (англ. «core-sand», «core-

formed», нем. «sanderken-technik»). Остання техніка збереглася ще з середини II тис. до н.е. та тісно пов'язана з генезисом склоробного ремесла. Тому для вивчення цієї категорії знахідок необхідно проаналізувати гіпотези походження скла та склярства.

Виникнення скла за своїм значенням у розвитку історії людства дослідниками порівнюється з появою керамічного і металургійного виробництв [26, с. 14, 58]. Довгий час винахід скла вчені пов'язували з фінікійцями і легендою викладеною Плінієм Старшим. Згідно переказу фінікійські торговці зупинилися на березі річки Белус і для обкладення вогнища використали шматки соди, якою торгували. Під дією вогню сода розплавилась і змішалася з піском, в результаті чого потекла прозора рідина, яка дала початок склу [Plin. N.H., XXXVI, 66].

Після розкопок В. М. Фліндерса Пітрі на телі Ель-Амарни, де було знайдено численні знахідки скла і залишки склоробної майстерні часу XVIII династії (1580-1341 рр. до н.е.) [24, с. 144], дослідники зрозуміли, що скло було винайдено набагато раніше, ніж вважалося раніше. В кінці XIX – у першій половині XX ст. більшість вчених були впевнені, що колискою склярства був Давній Єгипет [43, s. 36; 34, p. 339-340; 56, s. 7; 60, p. 15-16]. Найдавнішим вважав єгипетське скло і Роберт Шмідт, який стверджував, що виготовлення з пасти різних прикрас почалось вже в IV тис. до н.е. [56, s.7].

Скляні вироби, знайдені в долині Нілу були вивчені Х. Беком. Автор вказував на рідкісні знахідки скляного намиста в похованнях, починаючи з VI династії (2423 – 2263 гг. до н.е.) [30, p. 10-15]. А. Лукас висловив гіпотезу, за якою склярство виникло у часи V династії (2563-2433 рр. до н.е.) [15, с. 695]. Пізніше Д. Бараг правильно зауважила, що найбільш ранні зразки намиста виявилися „фаянсовими”. Тому деякі дослідники повернулися до думки А. Кізи, який ще на початку XIX ст. стверджував, що найбільш давнє скляне намисто у Єгипті відноситься до XII династії (2000-1785 рр. до н.е.) [29; 46]: „...теза А. Кізи залишається справедливою і донині” [26, с. 91].

Як не дивно автор сенсаційних розкопок в Єгипті – В. М. Фліндерс Пітрі вважав, що витoki склярства слід шукати в Передній Азії, Північній Месопотамії чи у Південному Закавказзі. Початок виробництва скла в Єгипті на початку XVIII династії на його думку, скоріш за все, пов'язаний з привезенням майстрів з Азії [52, р. 229-234].

Гіпотеза про регіон походження скла, висловлена ще на початку XX ст. Ф. Пітрі, не втратила актуальності і до сьогодні. Її дотримується цілий ряд зарубіжних й вітчизняних дослідників [1, с. 13; 2; 14, с. 36; 31, р. 160-166; 5, с. 73; 37]. Вироби зі скла III-II тис. до н.е. були знайдені як в Єгипті, так і в Месопотамії, тому остаточно вирішити проблему походження скла поки що неможливо. Е. Бергер припускав, що найбільш давні скляні вироби могли виготовлятися в Північній Месопотамії або на Кавказі [31, р. 160-166].

Відомий вчений М. М. Качалов висловив гіпотезу, що склярство виникло біля середини III тис. до н.е. десь на Близькому Сході (північних районах Месопотамії або навіть на Кавказі чи Анатолії), а в долині Ніла – на 500 років пізніше [9]. С'юзен Френк на основі вивчення барвників скла вважала, що Месопотамія є самим раннім джерелом кобальту (барвнику синього кольору), тому найдавніший етап виготовлення скляної маси можна пов'язувати з цим регіоном [37, р. 35].

У науковій літературі існує поліцентрична теорія виникнення цього штучного матеріалу, згідно якої «... Спосіб виготовлення скла був відкритий неодноразово в різних місцях, там, де були сприятливі для цього умови і продуктивні сили дійшли належного розвитку...» [1, с. 11; 2, с. 61-65].

На думку В. О. Галібіна батьківщиною склоробного ремесла є Месопотамія. Автор не погоджується з думкою про можливість виникнення склярства в Єгипті та Месопотамії незалежно одне від одного [5, с. 10]. В центральній Європі також відомі знахідки найдавнішого скла. У західній Чехії, поблизу міста Брно на поселенні середини – другої половини II тис. до н.е. були знайдені 4 шматочки прозоро-зеленого скла. На думку

Є. Ольшака ці шматочки є подрібленою фритою для повторної обробки, які засвідчують існування місцевого виробництва [50]. А. С. Островерхов вважав, що знахідки скоріше за все відображають імпорт вже готових напівфабрикатів і існування майстерні з неповним виробничим циклом.

На сучасному етапі вивчення, завдяки роботі вітчизняних дослідників стало відомо, що найдавніше скло, у вигляді намиста, походить із пам'яток пізнього Трипілля (друга половина IV – III тис. до н.е.). Більшість вчених вважає, що з цього періоду на півдні Східної Європи починається епоха ранньої бронзи. Поки що тільки на трьох пам'ятках відомі вироби зі скла. Дві підвіски грушоподібної форми білого та рожевого кольору були знайдені в Другому усатівському курганному могильнику під Одесою [20; 17, с. 71,73, рис. 3]. Декілька намистин з огранкою походять з Софіївського ґрунтового могильнику з кремацією під Києвом [8, с. 117]. Близько 73 намистин із «білої пасти» у складі скарбу прикрас було знайдено в 1964 році біля с. Кетрошики у Єдинецькому районі Молдови [18, с. 338-401; 20, с. 100]. Виходячи з того, що пізньотрипільське скло є більш давнім, ніж відоме месопотамське або давньоєгипетське, А. С. Островерхов висунув гіпотезу, що «у IV-III тис. до н.е. існувала до цього часу невідома історикам скла якась „протошкола” склярства, у межах якої, враховуючи температурний потенціал епохи, що не перевищував 1050-1100 градусів °С йшов цілеспрямований пошук отримання склоподібних мас» [18; 19, с. 420].

Виникнення та розвиток техніки виготовлення скляного посуду на основі сердечника. У Месопотамії найдавніші фрагменти скляного посуду в техніці сердечника знайдені в VI шарі Аллалака, який датується кінцем XVI – початком XV ст. до н.е. Приблизно в цей же час близькосхідні ремісники винаходять лиття скляних виробів у форму. Месопотамський посуд та глазуроване намисто вивозилися до центрів Палестини, Сирії, Єгипту, Кіпру та Мікен [29, р. 187-189]. Д. Бараг до числа імпортованих із Передньої Азії виробів відносить і найдавніший єгипетський посуд. Автор вважає, що власне виробництво подібних виробів у

долині Нілу склалося пізніше, ніж у Дворіччі, воно розвивалося повільно й під значним впливом месопотамського склярства [28, с. 131-133].

На думку С. Франк виготовлення скляного посуду у Давньому Єгипті почалося після завоювань Тутмоса III (1504-1450 рр. до н.е.) й вивозу із Дворіччя склярів та деяких інших ремісників [37]. Таку гіпотезу підтримує і В. О. Галібін [5, с. 73]. Таким чином, найдавніший скляний посуд, знайдений у Єгипті, датується серединою XV ст. до н.е. [47, р. 193].

Про єгипетське склярство другої половини II тис. до н.е. свідчать знахідка майстерні на телі Ель-Амарні та зображення на фресках [24; 26, с. 94, рис. 20].

Продукція єгипетських ремісників дуже різноманітна за формами та оздобленнями. Найвідомішою посудиною вважається келих Тутмоса III (1503-1491), виготовлений із бірюзового непрозорого скла і прикрашений нитками блакитного та білого скла. У декор вмонтовано картуш з іменем фараона [49, s. 491, taf. 1,2].

Різнманітні флакони зі скла були виявлені і поза межами Месопотамії і Єгипту, на пам'ятках сирійсько-палестинського регіону, Кіпру, Криту, Родосу, Греції [41, р. 31]. За окремими стилістичними особливостями оформлення посуду деякі дослідники спробували розділити вироби за можливими центрами виготовлення на: єгипетські, єгипетські або сирійсько-кіпрські, кіпрські, і посуд невідомих центрів [54; 41, р. 32].

Скляні вироби II тис. до н.е. були відомі і в Егеїді. Унікальною є посудина із блакитного скла, яку було знайдено в могилі поблизу Каковатоса, у західній частині Пелопонеса. Т.Є. Хевернік вважає, що на теренах Греції існувало власне склярство, що мало свої витоки розвитку, й збереглося аж до античного часу включно [40, s. 79, 82-83].

З середини X ст. до н.е. в Єгипті зникає школа виготовлення скляного посуду, і лише близько VII ст. до н.е. поновлюється. Мабуть існували майстерні в інших регіонах, наприклад, Передній Азії, які продовжили виробництво посуду в техніці сердечника.

Остаточне оформлення та найбільший розвиток спосіб виготовлення скляного посуду в техніці сердечника отримав в античний час. Тисячі екземплярів було знайдено на пам'ятках Середземномор'я та Причорномор'я.

Отже, багатолітні дослідження вчених дозволили уявити виникнення та початковий розвиток техніки виготовлення скляного посуду для парфумів, але залишається ще низка відкритих питань про центри виготовлення такої продукції, її хронології та типології в античний час.

Вивчення скляного посуду, виробленого в техніці сердечника, розділилося на дві основні течії. Перша спрямована на дослідження технології виготовлення посуду та аналіз хімічного складу скла, використовуючи при цьому природничо-наукові методи. Праці вчених другої течії, орієнтовані на створення типології посуду і визначення центрів виготовлення, базуються на історико-археологічних методах. З другої половини ХХ ст. починає формуватися напрям у вивченні скла, який синтезує у собі природничі і історико-археологічні методи. Розглянемо детальніше етапи вивчення скляного посуду, виготовленого в техніці сердечника VI – I ст. до н.е.

Аналіз технології виготовлення та хімічного складу скла. Історія відкриття цієї техніки починається з кінця ХІХ ст. При вивченні давньоєгипетських посудин часу ХVІІІ династії англійський дослідник В. М. Фліндерс Пітрі помітив, що всі вони з внутрішньої сторони мають нерівну шорстку поверхню. На багатьох екземплярах на склі залишається пісок. Це привело його до думки, що у виготовленні подібних судин брав участь сердечник, зроблений з піску. Подібна картина спостерігається і на внутрішній поверхні флаконів античного часу. Так, завдяки В. М. Фліндерсу Пітрі виникла гіпотеза про «техніку піщано-керамічного сердечника». Дослідник вважав, що такий посуд виготовлявся шляхом занурення сердечника в розплавлене скло, що знаходилося в тиглі. Пізніше вчений припустив використання способу навивання смужок пом'якшеного скла навкруги сердечника [51, р. 124].

Згодом такі дослідники як В. Хані, Д. Гроуз, Ф. Шулер, М. О. Безбородов, Д. Лабіно, Ю. Л. Щапова запропонували свої варіанти техніки виготовлення скляних посудин закритої форми. Усі гіпотези було докладно викладено та проаналізовано в роботі А. С. Островерхова та О. М. Дзиговського [6, с. 85 -92].

Вивчення петрографії скла посудин та хімічного складу сердечника тільки підтвердили гіпотезу накручування гарячих скляних ниток на сердечник, який складався з кварцевого піску, зв'язаного за допомогою вапна, гіпсу, а також органічних матеріалів [32; 44, s. 464, abb. 5-6].

Таким чином, завдяки роботам зарубіжних дослідників у галузі експериментальної та аналітичної археології, вдалося реконструювати технологію виготовлення посуду на основі піщаного сердечника. Деякі запропоновані гіпотези не виключають одна одну, тому вивчення технології продовжується, іноді з залученням комп'ютерного моделювання [35]. Можливо, в майбутньому окремі ознаки виготовлення посуду допоможуть характеризувати особливості виробництва різних центрів або майстерень.

Іншим напрямком накопичення джерелознавчої бази з питань генези посуду техніки сердечника є збір даних про хімічний склад скла.

Окрім майстерень другої половини II тис. до н.е. в телі Ель-Амарні і елліністичної на Родосі [62], археологами більше не зафіксовано залишків майстерень, які б спеціалізувалися на виготовленні посуду. В такій ситуації, в пошуках центрів виробництва особливого значення набувають дані про хімічний склад скла, який допомагає зрозуміти походження сировинних матеріалів, таким чином окреслюючи регіон, де було зварене скло. На теперішній час вказаному напрямку дослідження присвячені численні роботи вчених, окремі видання, навіть товариства. З-поміж зарубіжних публікацій, з матеріалами про визначення хімічного складу давнього скла, зокрема посуду в техніці сердечника VI – I ст. до н.е. слід назвати роботи таких вчених як: Р. Брілл [33], Ф. Ререн [53], Дж. Хендерсон [42], А. Шортланд [57].

Вивченням хімічного складу посуду в техніці сердечника VI-I ст. до н.е. займалися і дослідники з Росії та України, такі як: М. О. Безбородов, Ю. Л. Щапова, Д. В. Наумов, А. С. Островерхов, В. О. Галібін. Нам відомий напівкількісний аналіз скла амфориска з Курджипського кургану [16]. В додатку до монографії О. М. Дзиговського та А. С. Островерхова опубліковані та розглянуті результати кількісного спектрального аналізу 58 посудин, які походять з різних пам'яток Північного Причорномор'я (аналізи зроблені хіміком-аналітиком В. О. Галібіним) [6, с. 94-103]. У роботі А. Г. Загинайло і А. С. Островерхова проаналізовано хімічний склад посуду, який знайдено в античному місті Ніконій [7, с. 111-115].

Робота В. О. Галібіна, видана в 2001 році є цінним довідковим виданням з публікацією всіх аналізів скла (2774), зроблених аналітиком протягом багатьох років. Окрім того в монографії використовуються як вже відома, так і авторська методики вивчення хімічного складу, викладені гіпотези щодо генезису склоробного ремесла. Вчений встановив, що давньоєгипетське скло II тис. до н.е. зварено в традиціях близькосхідної школи склярства, тоді як содове скло, яке раніше вважалося виключно єгипетським, було винайдено в кінці VIII-VII ст. до н.е. [5, с. 75]. Завдяки вивченню складу пісків в районі р. Белус (сучасна ріка Нааман) та Александрії, Ю. Л. Щаповій та В. О. Галібіну вдалося виділити «фінікійську» школу склоробного ремесла, яка у рецепті виготовлення використовувала соду та піски з вказаних районів [3, с. 56-59; 26, с. 101-103, 107; 5, с. 75-76].

Значний внесок у вивченні скляного посуду в техніці сердечника зробив А. С. Островерхов, дослідник висловив гіпотезу за якою на основі фінікійської школи першої половини I тис. до н.е. сформувалась набагато ширша середземноморська школа склярства, центри виготовлення якої слід шукати в греко-анатолійському регіоні, Іонії, Фінікії, Атиці чи Карфагені [6, 93; 19, с. 422].

Опубліковані дані хімічного складу зразків у вказаних роботах дають можливість прослідкувати специфіку скла окремих категорій

виробів, а також проаналізувати їх динаміку в хронологічному розрізі. Хоча дослідниками проведено значну роботу у вивченні скла, все ж лише окреслився регіон виготовлення посуду в техніці сердечника. В такому випадку для пошуків центрів виробництва слід залучати інформацію отриману історико-археологічними методами.

Дослідження вчених, які базуються на історико-археологічних методах. Першою узагальнюючою роботою, яка присвячена вивченню посуду, виготовленого в техніці сердечника, є монографія П. Фоссінга [36]. У цій роботі проаналізовані знахідки з різних пам'яток, у тому числі, що походять з Північного Причорномор'я, створена класифікація посуду, розглянуто генезис технології виготовлення, висунуті гіпотези про можливі місця виробництва. Автором представлена загальна картина склярства стародавнього світу до винаходу техніки видування. Узагальнююча праця Пауля Фоссінга не втратила своєї актуальності і в сучасних дослідженнях.

Після роботи П. Фоссінга довгий час дослідники майже не зверталися до питань типології та хронології виробів, увагу вчених привертала технологія виготовлення та вивчення хімічного складу скляного посуду. Серед найбільш значущих публікацій слід назвати роботу Т. Є. Хевернік, в якій вперше було виділено продукцію майстернь Родосу [39, s. 58]. В результаті розкопок і подальших досліджень на теперішній час гіпотеза не викликає сумнівів [62, p. 147, 151; 58, p. 137; 59, p. 35-36]. З VI ст. до н.е. Родос був провідним виробником скляного посуду [55, p. 43].

Переломним моментом у вивченні цієї категорії знахідок історико-археологічними методами стала робота Д. Хардена, яка вийшла в 1981 році. В каталозі були опубліковані експонати Британського музею [41]. На основі 380 екземплярів із залученням аналогій та напрацювань П.Фоссінга, автор створив досить детальну типологію. Для зручності користування каталогом у роботі подано довідник із технічних термінів. Дональд Харден розпочав вивчення скляного посуду від початку винайдення скла, таким чином показав витоки «техніки сердечника». Вироби I тис.

до н.е. вчений розділив на три середземноморські групи. Деяким типам посуду елліністичного часу автор приписував італійське, сирійсько-палестинське або кіпрське походження. Робота Д. Хардена має важливе значення для вивчення скляного посуду VI-I ст. до н.е., методичні засади та висновки вченого використовуються дослідниками і до нині.

Дещо інший підхід у вивченні цієї категорії знахідок викладено у дисертації М. Макклеллана [45]. Автор склав власну типологію посуду з урахуванням вже існуючих. Робота побудована на основі знахідок відомого походження. Завдяки такому методу вдалося уточнити датування виробів, деяких типів, навіть, до чверті століття. Всього в каталозі наведено 505 посудин з датованих комплексів Середземномор'я та Причорномор'я. У висновках Мюррей Макклеллан досить обережно висловив припущення щодо можливих центрів виготовлення посуду. На жаль, робота вченого залишилася неопублікованою.

Неоціненний внесок в розгляд виробів техніки сердечника приніс каталог експонатів музею Толідо, складений Девідом Гроузом [38]. На відміну від багатьох каталогів інших музеїв, в роботі Д. Гроуза був зроблений більший акцент на узагальнені інформації щодо походження і центрів виробництва посуду, висунута своя гіпотеза про техніку виготовлення, а також таблиця форм Д. Хардена була доповнена новими екземплярами. Після праці Д. Гроуза і до теперішнього часу не було опубліковано узагальнюючих робіт, присвячених вивченню скляного посуду VI – I ст. до н.е.

У вказаному напрямку вивчення скла, проводила наукові пошуки М.-Д. Ненна [48]. Робота дослідниці присвячена розгляду скляного посуду класичного та елліністичного часу Східного Середземномор'я була підготовлена для захисту докторської дисертації в 1992 році. Результати дисертації залишилися неопублікованими. Лише деякі думки дослідниці викладені у каталозі античного скла Лувру, підготовленому спільно з В. Арвіїє-Дюлонг [27].

Вище описані лише зарубіжні праці, в яких присутня значна аналітична частина. Тим не менш існує величезний пласт робіт,

які несуть лише публікаційний характер щодо окремих виробів чи колекцій. На жаль, відкритими залишаються цілий ряд питань про походження такої продукції. Багато дослідників дотримуються думки про існування декількох центрів виробництва, що спеціалізувалися на випуску подібних речей [49; 38]. Серед них називають Фінікію, Карфаген, Грецію, Італію Родос і ін. Для повного розкриття теми про походження і розповсюдження посуду в техніці сердечника виникла необхідність в аналізі матеріалів з Північного Причорномор'я [49, s. 492].

Порівняно з зарубіжними досягненнями, історія дослідження скляного посуду з пам'яток Північного Причорномор'я виглядає доволі короткою.

Початок вивчення північнопричорноморського скла був покладений публікацією статті А. І. Воцініної [61]. На підставі знахідок з датованих комплексів Ольвії і Пантікапею авторка прослідкувала еволюцію алабастрів VI – I ст. до н.е. В літературі велику увагу надано амфориску, що походить з Курджипського кургану [4, с. 35-37; 16]. Коротку характеристику флаконів архаїчного часу, знайдених на території Ольвійського полісу, сформулювала М. В. Скржинська [22]. Огляд посуду, знайденого в Никонії, зробили А.Г. Загинайло і А. С. Острроверхов. Дослідники відзначили, що подібна продукція представлена головним чином алабастрами VI-V ст. до н.е. В статті опубліковані результати кількісного спектрального аналізу [7, с. 111-115]. В монографії О. М. Дзиговського і А. С. Острроверхова досліджені «фінікійські» посудини з комплексів кочовиків Східної Європи [6]. В даний час добре вивчено скло із колекції Ермітажу [11]. В каталозі музею опублікована частина посудин, виготовлених в техніці сердечника. Н. З. Куніною введено в науковий обіг знахідки з некрополів Таманського півострова [12]. Опубліковані скляні флакони з Пантікапея, що зберігаються в Ермітажі [13], та посуд з розкопок боспорського некрополя Волна-4 [25]. Окремо слід згадати роботи присвячені некрополю Ольвії – це монографії Ю. І. Козуб, М. Парович-Пешикан, В. М. Скуднової. Вперше авторки звертають увагу на місце скляних флаконів у контексті

поховального ритуалу [10; 21; 23]. Таким чином, була порушена проблема визначення місця скляного посуду в матеріальному та ритуальному житті населення античного часу Північного Причорномор'я. До теперішнього часу дослідники не звертали увагу на це питання, але для розуміння характеру розповсюдження такої продукції воно потребує більш поглибленого вивчення.

Висновки. Завдяки науковим пошукам вчених встановлено, що Єгипет не був колыскою склярства, зародження склоробного ремесла відбувалось в Передній Азії, можливо, Месопотамії приблизно з середини III тис. до н.е. Такої гіпотези дотримуються більшість науковців, ігноруючи при цьому знахідки скляних намистин із пам'яток пізнього Трипілля (друга половина IV – III тис. до н.е.) та гіпотезу А. С. Островерхова, згідно якої в Східній Європі існувала „протошкала” скла.

Техніка виготовлення скляних флаконів VI-I ст. до н.е., знайдених на багатьох античних пам'ятках Північного Причорномор'я, за своїм походженням є винаходом склярів Дворіччя середини II тис. до н.е.

У даній роботі, в результаті аналізу зарубіжної та вітчизняної історіографії встановлено, що існує дві наукові течії в історії дослідження скляного посуду, виготовленого в техніці сердечника. Науковці першої, вивчають технологію виготовлення та аналізують хімічний склад скла, використовуючи при цьому природничо-наукові методи. Дослідження вчених другої течії базуються на історико-археологічних методах.

Автору вдалося прослідкувати основні етапи вивчення вказаної категорії виробів. На початковому етапі дослідники першої течії активно вивчають технологію виготовлення посуду. З середини XX ст. увага вчених привернута до вивчення хімічного складу скла, виділені школи склярства, окреслені регіони можливого виробництва. Важливий доробок у вивченні скляних флаконів зробили науковці України та Росії. Дослідження цього напрямку активно продовжуються і сьогодні.

Розробки вчених другої течії почалися лише в 1940 році. Після публікації П. Фоссінга, узагальнюючі дослідження поновилися

тільки в 80-90х рр. З середини ХХ ст. опубліковані значні музейні колекції скляного посуду, серед них найбільшими є зібрання Британського музею, Лувру, музею мистецтв Толідо та Ермітажу. На відміну від зарубіжної історіографії, дослідження вітчизняних вчених носять характер каталогів або публікацій посуду окремих пам'яток. Актуальність майбутніх досліджень обумовлена відсутністю узагальнюючої роботи, присвяченої скляному посуду VI-I ст. до н.е. з Північного Причорномор'я. Не дивлячись на величезний доробок вчених, залишилося чимало білих плям історії скла. Основними проблемами вивчення цієї теми, на думку автора, є дискретність інформації про скляний посуд отриманої в результаті різних підходів і методів, відсутність уніфікованого понятійного апарату та загальних теоретичних робіт, які б базувалися на сучасних розробках.

Критичний аналіз історіографії диктує необхідність впорядкування системи накопичених знань щодо вказаного матеріалу.

Колесниченко А. Н.

ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ СТЕКЛЯННЫХ СОСУДОВ VI – I В. ДО Н.Э. СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В работе рассмотрена история исследования стеклянной посуды, изготовленной в технике сердечника. Автором проанализированы зарубежные и отечественные работы, отражены основные достижения и проблемы исследования указанной категории изделий, установлены научные течения и этапы истории изучения стеклянной посуды VI-I вв. до н.э. В результате критического обзора проблем намечены основные направления будущих исследований.

Ключевые слова: *стекло, Древний Египет, Передняя Азия, Месопотамия, Северное Причерноморье, трипольская культура, античность, техника сердечника, ремесло.*

**THE ISSUES AND PROSPECTS FOR RESEARCH ON THE
GLASS VESSELS VI – I BC FROM NORTH PONTIC AREA:
HISTORIOGRAPHICAL ASPECT**

The paper treats the history of research on core-formed glass. Origin of glass is seen in the innovations invented by artisans of Mesopotamia or Ancient Egypt. There are also theories on Caucasian or polycentric origin of the most ancient glass. Most authors ignore the recent results obtained in North Pontic area, where the early glass objects were found in Usatove culture contexts (burials and a hoard) of late IV millennium BC. These finds gave to A.S. Ostroverkhov a possibility to define a “proto-school” of glass-making in the south Eastern Europe at the very dawn of the Bronze Age. This pioneering hypothesis is still badly known abroad.

The technology of core-formed glass is still a territory of vivid debate where experiment and ancient technological stigmata play equally important role.

Two main directions could be defined in the core-formed glass studies. A group of researchers depend heavily on scientific approach: chemical composition analysis, microscopy of technological shapes, X-rays analysis etc. Other students employ mostly typological method, with artistic, iconographic and historical emphasis. Both ways appeared to be fruitful, however rarely applied together or in meaningful comparison of the obtained results.

Soviet and post-Soviet (Ukrainian, Georgian and Russian) archaeologists, art historians and scientists produced a considerable body of information on ancient glass. The chemical analysis was accompanied by typological definition of shapes and technological studies. The complex approach resulted in detailed reconstruction of ancient art, craft and trade, however unfortunately it usually covered just specific objects (Kurdzhips amphoriskos) or selected vessels from particular sites of interest (cemeteries or separate burials). Author expects that systematic application of complex (scientific and typological) ap-

proach to whole entirety of the ancient glass found in North Pontic area up to date (including also numerous but fragmented finds from settlement contexts) will shed new light on the history of this attractive category of artistic artifacts.

Key-words: *glass, Ancient Egypt, Near East, Mesopotamia, North Pontic area, Usatove, antiquity, core-formed glass, art.*

Список використаної літератури та джерел

1. Абдуразаков А. А. Средневековые стекла Средней Азии / А. А. Абдуразаков, М. А. Безбородов. – Ташкент: Фан, 1966. – 107 с.
2. Безбородов М. А. Ранние этапы стеклоделия в Восточной Европе / М. А. Безбородов, А. С. Островерхов // Природа. – 1979. – № 4. – С. 61 – 65.
3. Безбородов М. А. Химия и технология древних и средневековых стекол / М. А. Безбородов. – Минск: Наука и техника, 1969. – 274 с.
4. Галанина Л. К. Стекланные сосуды из Курджипиского кургана / Л. К. Галанина // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1970. – Вып. 12. – С. 35-44.
5. Галибин В. А. Состав стекла как археологический источник / В. А. Галибин. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2001. – 214 с.
6. Дзиговский А. Н. Стекланная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени / А. Н. Дзиговский, А. С. Островерхов. – Одесса: Гермес, 2000. – 258 с.
7. Загинайло А. Г. «Финикийские» сосуды из Никония / А. Г. Загинайло, А. С. Островерхов // Тезисы первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции посвященной 200-летию г. Одессы «Воспитание историей», 27-28. Июнь 1989, Одесса / Ред. В. П. Ващенко Одесса: Маяк. – С. 111 – 115.

8. Захарук Ю. М. Софіївський тілопальний могильник / Ю. М. Захарчук // АП УРСР. – 1952. – Т. IV. – С. 115-118.
9. Качалов Н. Н. Стекло / Н. Н. Качалов. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 465 с.
10. Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е./ Ю. І. Козуб. – Київ: Наукова думка, 1974. – 180 с.
11. Кунина Н. З. Античное стекло в собрании Эрмитажа / Н. З. Кунина. – СПб.: АРС., 1997. – 339 с.
12. Кунина Н. З. Стеклянные сосуды из некрополей Таманского полуострова в Эрмитаже / Н. З. Кунина // Таманская старина. – 2002. – Вып. 4. – С. 109-128.
13. Кунина Н. З. Стеклянные сосуды, сделанные в технике сердечника (VI век до н.э. – начало I века н.э.) из некрополя Пантикапея в собрании Эрмитажа / Н. З. Кунина // Труды Государственного Эрмитажа. – 2008. – Вып. XLI. – С.304–352.
14. Ланцетти А. Г. Изготовление художественного стекла / А. Г. Ланцетти, М. Л. Нестеренко. – М.: Высшая школа, 1987. – 304 с.
15. Лукас А. Материалы и ремесленное производство Древнего Египта / А. Лукас. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1958. – 745 с.
16. Наумов Д. В. Химический состав стекла из Курджипского кургана / Д. В. Наумов // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1970. – Вып. 12. – С. 45-46.
17. Островерхов А. С. Найдавніше археологічне скло у Східній Європі / А. С. Островерхов // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 70-81.
18. Островерхов А. С. Древнейшее археологическое стекло Восточной Европы (конец IV тыс. до н.э. – первая половина VII в. до н.э.) / А.С. Островерхов // Stratum plus. Земля Триполиада (2001-2002). – СПб. – Кишинев – Одесса – Бухарест. – 2002. – № 2. – С. 386 – 430.
19. Островерхов А. С., В. А. Галибин и его вклад в изучение химической технологии древнего и средневекового

- стекла (к 75-летию со дня рождения) / А. С. Островерхов // *Stratum plus* (2005-2009). Скифские интерпретации. – СПб. – Кишинев – Одесса – Бухарест, 2009. – № 3. – С. 413-433
20. Островерхов А. С. Стекланные бусы из могил Усатово / А. С. Островерхов, В. Г. Петренко // *Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья*. – ТДК. – Ч. 1. – Белгород-Днестровский, 1990. – С. 70-71.
21. Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени / М. Парович-Пешикан. – Киев: Наукова думка, 1974. – 219 с.
22. Скржинская М. В. Украшения и предметы туалета / М. В. Скржинская // *Культура населения Ольвии и ее окружи в архаическое время*. – Киев: Наукова думка, 1987. – С. 175-183.
23. Скуднова В. М. Архаический некрополь Ольвии / В. М. Скуднова. – Ленинград: Искусство, 1988. – 180 с.
24. Флиттнер Н. Стекольно-керамические мастерские Тель-Амарны / Н. Флиттнер // *Ежегодник Российского Ин-та искусств*. – Пг., 1922. – Т. 1. – С. 137-164.
25. Цокур И. В. Грунтовый могильник «Волна 1» / И. В. Цокур // *Древности Боспора*. – 2016. – Том 20. – С. 493-500.
26. Щапова Ю. Л. Очерки истории древнего стеклоделия / Ю. Л. Щапова. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 199 с.
27. Arveiller-Dulong V. Les verres antiques du Musée du Louvre: vol. I. Les contenants à parfum en verre moulé sur noyau et la vaisselle moulée (VIIIe siècle av. J.-C. – Ier siècle ap. J.-C.) / V. Arveiller-Dulong, M.-D. Nenna. – Paris: Réunion des Musées nationaux, 2000. – 240 p.
28. Barag D. Mesopotamian Core-Formed Glass Vessels (1500 – 500 BC) / D. Barag // *Glass and Glassmaking in Ancient Mesopotamia* / Oppenheim A. L., Brill R. H., Barag D., Saldern A. – New York: The Corning Museum of Glass, 1970. – P. 131-199.

29. Barag D. The Origin of Glass / D. Barag // IXe Congrès international du verre: Versailles, 27 septembre-2 octobre 1971, Communications artistiques et historiques. – Paris: Institut du verre, 1972. – P. 183-190.
30. Beck H. C. Glass before 1500 B. C. / H. C. Beck // Ancient Egypt and East. – 1934. – June. – P. 7-21.
31. Berger E. Glasbereitung und Glas-Rohstoff Gemenge vor zweitausendfünfhundert Jahren / E. Berger // Glastechnische Berichte. –1927. – Bd. 5. – S. 160-166.
32. Bimson M. Two Problems in the ancient Glass: Opacifiers and Egyptian core materials / M.Bimson, A.E. Werner // Annales du 4th Congres International du Verre / Ed. J. Philippe. – Liège: 1967. – P. 264-266.
33. Brill R. H. Chemical Analyses of Early Glass. Volume 1: Catalogue of Samples / R. H. Brill. – New York: The Corning Museum of Glass, 1999. – 335 p.
34. Ebert M. Reallexicon der Vorgeschichte / M. Ebert. – Bd. 4 – Berlin: Verlag Walter de Gruyter, 1926. – 543 s.
35. Eker F. Antik Çağ Cam Yapım Tekniklerinin 3d Modelleme Çalışması İle Yeniden ele Alınması / F. Eker, K. Eker // Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmalar Dergisi. – S. 15. – S.198 – 214.
36. Fossing P. Glass Vessels before Glass-Blowing / P. Fossing. – Copenhagen: Ejnar Munksgaar, 1940. – 150 p.
37. Frank S. Glass and Archaeology / S. Frank. – London: Acad. Press, 1982. – 175 p.
38. Grose D.F. The Toledo Museum of Art. Early Ancient Glass. Core-Formed, Rod-Formed, Cast Vessels and Objects from the Late Bronze Age to the Early Roman Empire (from 1600 B. C. to A.D. 50) / D. F. Grose. – New York: The Toledo Museum of Art, 1989. – 540 p.
39. Haevernick Th.E. Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland/ Th.E. Haevernick. – Bonn: Rudolf Habelt, 1960. – 302 S.
40. Haevernick Th.E. Mycenaian Glass/ Th. E. Haevernick //

- Archaeology. – 1963. – Vol. 16. – № 3. – P. 190-203.
41. Harden D. B. Catalogue of Greek and Roman Glass in the British Museum. Vol. I. Core- and Rod-Formed Vessels and Pendants. / D. B. Harden. – London: British Museum, 1981. – 187 p.
 42. Henderson J. The Science and Archaeology of Materials / J. Henderson. – London; New York: London: Psychology Press, 2000 – 334 p.
 43. Kisa A. Das Glas im Altertume / A. Kisa. – Leipzig: Verlag von Karl W. Hiersemann, 1908. – 978 s.
 44. Kühne K. Ars vitrea experimentalis. Möglichkeiten und Grenzen antiker Glasverarbeitung / K. Kühne // Antike Welt. – 1999. – 30 Jahr. – S. 463-472.
 45. McClellan M. C. 1984. Core-formed glass from dated contexts / M. C. McClellan. – Pennsylvania: Unpublished PhD dissertation. University of Pennsylvania. – 436 p.
 46. Moorey P.R.S. Materials and Manufacture in Ancient Mesopotamia: Metals, Faïence and Glass / P.R.S. Moorey. – Oxford: British Archaeological Reports International Series, 1985-237 p.
 47. Moorey P.R.S. Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence / P.R.S. Moorey. – Oxford: Clarendon Press, 1994. – 414 p.
 48. Nenna M.-D. 1992. Etudes sur la verrerie classique et hellénistique et Méditerranée Orientale. Vol. 1-2. / M.-D. Nenna. – Paris: Unpublished doctoral dissertation. – 433 p.
 49. Nolte B. Ägyptische und frühe griechische Glasgefäße / B. Nolte, Th.E. Haevernick // Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. – 16 Jahrgang. – 1967. – Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe. – H. 7/8. – Herausgeber: der Rektor. – S. 491 – 493.
 50. Olczak J. Czy w Blucinie na Morawach – w osadzie kultury wietterzowskiej – odkryto ślady najstarszej pracowni z szklarskiej w Europie Środkowej / J.Olczak // Miscellanea archaeologica Thaddeo Malinowski dedicata. – Słupsk;

- Poznan, 1993. – S. 279-291.
51. Petrie Flinders W.M. Art and Crafts of Ancient Egypt: Cambridge University / W.M. Petrie Flinders. – Edinburgh; London: T.N. Foulis, 1910. – 165 p.
 52. Petrie Flinders W.M. Glass in the early ages/ W.M. Petrie Flinders // Journal of the Society of Glass Technology. – 1926. – Vol. X (39). – P. 229-234.
 53. Rehren Th. The primary production of glass at Hellenistic Rhodes/ Rehren Th., Spencer L., Triantafyllidis P. // Annales du 16e Congrès de l'Association Internationale pour l'Histoire du Verre, London, 7-13 September/ Ed. H.E.M. Cool. – Nottingham: Association Internationale pour l'Histoire du Verre, 2005. – P. 39-43.
 54. Schlick-Nolte B. Die Glasgefäße im alten Ägypten / B. Schlick-Nolte. – Berlin: B. Hessling, 1968 – 207 p.
 55. Schlick-Nolte B. Reflections on Ancient Glass from the Borowski Collection / B. Schlick-Nolte, P.G. Dan, M.B. Bernheimer, R.S. Bianchi. Mainz; Rhein: P. von Zabern, 2002. – 379 p.
 56. Schmidt R. Das Glass / R. Schmidt. – Berlin; Leipzig: Verlag Georg Reimer, 1910. – 402 s.
 57. Shortland A. J. Analysis of first millennium BC glass vessels and beads from the Pichvnari necropolis, Georgia / A. J. Shortland, H. Schroeder // Archaeometry. – 2009. – № 51. – P. 947-965.
 58. Triantafyllidis P. Classical and Hellenistic glass workshops from Rhodes / P. Triantafyllidis // Échanges et Commerce du Verre dans le Monde Antique, Actes du Colloque de l'AFAV, Aix-en-Provence et Marseille, 7-9 Juin 2001. – Montagnac, 2003. – P. 131-138.
 59. Triantafyllidis P. Early Core-Formed Glass from a Tomb at Ialysos, Rhodos / P. Triantafyllidis // Journal of Glass Studies. – 2009. – № 51. – P. 26-39.
 60. Vavra I.R. Das Glas und die Jahrtausende / I. R. Vavra. – Praha: Artia Prag, 1954. – 198 s.

61. Voščinina A.I. Frühantike Glasgefäß in der Ermitage (Gruppe der Salbgefäß in der Sandern-Technik) / A. I. Voščinina // Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. – 16 Jargang 1967 Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe. – 1967. – Н. 7/8. – С. 555-560.
62. Weinberg G.D. Glass manufacture in the Hellenistic Rhodes / G.D. Weinberg // Archaiologikon Deltion. – 1969. – Tom. 24. – P. 144-151.

Коломийчук О. Ю.

УДК 392:94(477.86/.87)

СВЯТО СТРИТЕННЯ У КАЛЕНДАРНО-ОБРЯДОВІЙ ПРАКТИЦІ БОЙКІВ: СИНТЕЗ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ ТА МІФОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ

Стаття присвячена вивченню народної звичаєво-обрядової практики бойків, пов'язаної із календарним святом Стрітєння. При характеристиці його святково-обрядової культури, особливу увагу звернуто на синкретизм християнської церковної традиції та елементів міфологічного і дохристиянського походження. В певній мірі це, зокрема, проявляється у глибокій вірі місцевих жителів в оберегову та очисну функції ритуалів із свічкою, символіка якої в наш час трактується здебільшого в християнському дусі, однак насправді є більш багатогранною з позицій народного світогляду. Встановлено, що основними мотивами у відзначенні християнського свята Стрітєння на Бойківщині були апотропеїчні та катартичні, суть яких полягала в ритуально-функціональному поєднанні двох животворних начал – води та вогню.

Ключові слова: Стрітєння, свято, свічка, «громниця», християнський, бойки, Бойківщина, обряд, обрядовість, магічний, апотропей, апотропеїчний, катартичний